

В. О. ПЕТРАШЕНКО (Київ)

ТИПОЛОГІЯ ПОСЕЛЕНЬ
СІЛЬСЬКОГО ТИПУ ЗА ІСТОРИЧНИМИ
ТА АРХЕОЛОГІЧНИМИ ДАНИМИ

Археологічні дослідження давньоруських поселень на території Південної Русі, проведені останнім часом, підтвердили неоднорідність цих пам'яток, як за селітебною площею, плануванням, так і за матеріальною культурою. Археологічна типологія поселень сільського типу вже назріла, вона дозволяє виділити різні типи поселень, які відображають назви, відомі за писемними джерелами.

Одним із дискусійних термінів, що пов'язується з давньоруським селищем, є “погост”, уперше засвідчений у давньоруських літописах ще за часів княгині Ольги у відомому уривку про “оброки”, “дані”, “знаменія”, де він незаперечно пов'язаний з поборами з населення. Ще дві згадки цього терміна датуються 1116 і 1137 роками, всі пізніші свідчення писемних джерел про погости відносяться до XIV—XVI ст. і стосуються, як і наведені вище свідчення, виключно північної Русі. Саме враховуючи цю обставину, Б. О. Рибаків розглядав цей тип поселень як характерний лише для Півночі. Для південно-руських земель (IX—X ст.) слово погост невідоме, тут у той час подібні структури називалися *становищами*¹.

Неоднорідність тлумачення цього терміна в середньовічних джерелах призвела до різної оцінки поселень такого типу. З одного боку, “погости” —

це певна система суспільних відносин, пов'язаних із сільською общиною, з іншого, — це різновид податків. Зрозуміло, що значення цього терміна не було однозначним упродовж 500-літнього періоду його існування. Погости X ст., як це добре демонструють “устава” Ольги, виступають адміністративно-господарським центром певної територіальної одиниці, де представники князівської верхівки здійснювали фіскально-судові функції.

Для Південної Русі найчастіше вживаною назвою поселенських структур з перших літописних повідомлень було “село”, вперше згадуване разом з “погостом” у наведеному вище уривку. Історія поширення цього терміна та його розвитку найбільш повно пов'язана з південноруськими територіями. В X ст. термін “село” з'являється на сторінках літописів у значенні князівський двір з челяддю. Такими були села матері Володимира Малуші — Будятино, відоме село Ольжичі, Берестово, Предславино, де проживала з дітьми Рогнеда². Цікаво, що всі ранні села X ст. пов'язані з південною Руссю і є виключно князівськими, приватними селами, хоч ця теза неодноразово коментувалась істориками з різних позицій і залишається досить дискусійною. Наприклад, І. Я. Фроянов схиляється до тлумачення цих сіл як пунктів збору данини і називає їх “перевесищами”. “Хто проживав у князівських селах? і чи були вони укомплектовані постійними мешканцями, ми не знаємо, джерела мовчать про це”³. Такий погляд не знайшов підтримки у більшості дослідників, зокрема С. В. Юшков, Б. Д. Греков, Л. В. Черепнін розглядають ці свідчення в контексті існування земельної князівської власності як приватновласницькі села.

В XI ст. давньоруські літописи містять дві згадки про села. У 1093 р. під час нападу половців на південну Київщину, коли “города все и села опустели”, “сжигали села и стодолы и гумна”. Під час князівських міжусобиць у Суздалі (1096 р.) згадуються села, віддані київським митрополитом Єфремову монастирю. Цей текст часто наводився дослідниками як аргумент існування приватновласницьких сіл, якими можна було вільно розпоряджатись.

У XII—XIII ст. село на сторінках Іпатіївського літопису зустрічається часто: у XII ст. — 31 раз, у XIII ст. — 11⁴. Більшість сюжетів, де йдеться про село, пов'язані з воєнними сутичками між князями і боротьбою проти половців, коли села гинули в полум'ї, люди й худоба забиралися в полон. Цікавими є кілька сюжетів, що містять інформацію про господарську структуру села і про людей, які їх населяли. Ці сюжети й стають предметом дискусій істориків. Складність проблеми полягає у невизначеності соціально-економічного статусу села. Чи воно було самостійною територіальною одиницею, чи підпорядковувалося міській окрузі, волості. Залишаються нерозв'язаними питання співвідношення з верв'ю, форм землеволодіння, соціальної структури й форм власності.

Найбільше дискусійним залишається питання про боярське землеволодіння, існування якого має незаперечні свідчення лише для XII ст. Літописні свідчення цього періоду містять часті згадки про приватновласницькі села: Янчино сільце під Переяславом, Мирославське в Київській землі, Мажове й Кудново в Переяславській землі. Бояри до XIII ст. включно отримують у “кормлення” не лише міста, а й села, що ставали предметом роздачі з боку князя за службу навіть частіше, ніж міста, особливо це стосувалося князівської дружини.

Не менше дискусійним залишається питання про церковне землеволодіння, воно широко обговорювалося ще дореволюційними істориками. П. П. Толочко зазначає, що Печерський монастир уже в початковий період свого існування був великим землевласником, а у XII—XIII ст. фео-

дальне землеволодіння стає основним джерелом існування церкви⁵, хоча І. Я. Фроянов вважає, що навіть у XII ст. земля не стала ще основним багатством церкви⁶.

Єдина теза, що не викликала різних тлумачень істориків, це твердження про переважання вільного, общинного землеволодіння над іншими його формами. Саме ця, відносно незалежна, частина сільського населення стає основою формування державної власності через систему податків.

Археологічні дослідження поселень у різних регіонах Північної й Південної Русі спроможні вирішити деякі дискусійні питання. Аналіз просторово-ландшафтної структури території, планування та забудови поселення, характеру культурного шару та залишків матеріальної культури дозволяють реконструювати основні напрямки господарської діяльності та дослідити демографію давньоруського села. Найбільш складними для археології залишаються питання соціальної стратифікації мешканців поселень, питання власності на землю, ідентифікація розкопаних поселень з літописними свідченнями. Хоча і в цьому напрямку робилися спроби інтерпретації археологічних пам'яток.

Вперше у вітчизняній історичній та археологічній літературі проблему селянського господарства та продуктивності землеробства дослідив В. Й. Довженок. Учений був переконаний, що дослідження сільської округи потрібно здійснювати в комплексі з городищами-замками, з якими вони становили один соціально-економічний організм⁷. До феодальних замків він відносив більшість із розкопаних на той час давньоруських городищ: Половецьке, Княжа гора, Дівич-гора, Райковецьке городище, Колодяжин.

Близьку позицію займав В. В. Седов, який узагальнив великий археологічний матеріал про сільські поселення Смоленської землі і розробив питання про феодальну садибу. До сільських пам'яток ним віднесено селища, що були розташовані поряд з феодальними садибами і складала з ними одне ціле. Виділені характерні ознаки цих поселень: укріплення, знахідки предметів озброєння (списи, стріли, булави, кольчуги); скляні браслети, знахідки яких зустрічаються лише на феодальних садибах і поселеннях — погостах, значне соціальне розшарування. Відмінність цих городищ від давньоруських міст полягала в їх сільськогосподарській основі, в слабкому й однорідному розвитку ремісничого виробництва, їх невеликі розміри.

Такі аграрно-феодальні міста виділено П. П. Толчком. Дослідник вважає, що вони були відомі в усіх давньоруських землях, хоча найбільш характерні для лісостепової зони з її родючими землями⁸.

А. В. Куза підкреслював, що саме в Середньому Подніпров'ї розміщується найбільша кількість (100) городищ площею від 0,3 до 1 га, частина яких була сільськими садибами-замками феодалів землевласників, центрами феодальних вотчин⁹.

Проте, як підкреслював М. П. Кучера, виділення феодальних замків лише за їх невеликою площею ускладнюється тим, що вони розмірами і конструкцією оборонних споруд не відрізняються від воєнних фортець, і лише за зовнішніми ознаками укріплені двори важко відрізнити не лише від фортець, але й від поселень міського типу¹⁰.

Складність у визначенні приналежності конкретної археологічної пам'ятки до міста чи села полягає в абсолютизації протиставлення міста, як центра ремесла і торгівлі, селу, що спеціалізувалося на сільськогосподарському виробництві. Це питання розглянуте в спеціальній статті П. П. Толчка, який наголошує, що при всій непорушності тези про місто, як осе-

редок концентрації ремесла й торгівлі, у XII—XIII ст. ці галузі економіки перебували на початковій стадії відокремлення від сільського господарства і не могли створити достатній додатковий продукт, який у необхідних обсягах накопичувався у сфері сільськогосподарського виробництва. Саме тому давньоруські міста мали яскраво виражений сільськогосподарський характер. Здавалося, дослідження широкої площі сільських неукріплених поселень допоможе вирішити цю проблему, проте вона лише загострилась. Після масштабних розкопок на Чернігівщині (Автуничі, Ліскове) та у Середньому Подніпров'ї (Григорівка, Ревутово) з'ясувалося, що на цих поселеннях, крім традиційних землеробства й скотарства займалися різними ремеслами, причому в таких обсягах, які могли забезпечити товарне виробництво.

Дослідження гнізда поселень навколо Григорівки, витягнутих вздовж узбережжя Дніпра, розташованих в оточенні давньоруських городищ, підтвердили тезу В. Й. Довженка про необхідність комплексного дослідження сільської округи разом з городищами-замками. Лише при такому підході можна реконструювати реальну картину соціально-економічної структури давньоруського села.

На площі, витягнутій уздовж Дніпровського узбережжя на 20 км, досліджено 28 пунктів давньоруського часу. Вони складаються з 4 городищ, трьох могильників, одного печерного монастиря із залишками кам'яних храмів та 19 поселень. Вони групуються в 4 агломерації, в середині яких пам'ятки розміщені всього на відстані 1—4 км одна від одної.

Заселення цієї території після загибелі слов'янських пам'яток внаслідок експансії печенігів розпочинається на рубежі X—XI ст. з освоєння нижніх дніпровських терас. Тільки у XII ст. виникають невеликі за площею (0,3—0,6 га) городища, які знаходяться у щільному оточенні поселень. Саме такі городища найчастіше ототожнюються з феодальними замками, що владарюють над усією територією. Проте, виходячи з археологічного матеріалу, можна говорити про те, що ці городища, напевне, мали різний соціальний статус, і їх ставлення до сільської округи не було однозначним. Слабкий культурний шар, відсутність серед знахідок помітної кількості престижних речей, характерних для боярського чи князівського оточення, не дозволяють інтерпретувати їх як замки феодальної знаті. Особливо звертає на себе увагу та обставина, що забудова городищ, де вона була досліджена, не відрізняється від забудови сільських поселень.

Найбільше вражає та обставина, що на центральних поселеннях мікрорегіону вона відрізняється більшою різноманітністю, тут відомі дворівневі будівлі на холодних і опалюваних коморах, яких, наприклад, немає на городищі Монастирок (літописний Заруб). А різноманітність і багатство інвентаря на такому поселенні, як Григорівка (урочище Чернече), не поступається знахідкам з давньоруських міст. Ці факти вступають у протиріччя з уявленнями про великі феодальні маєтки, що експлуатують сільську округу. Навпаки, складається враження, що принаймні в економічних стосунках городища не займали керівного місця стосовно поселень, в оточенні яких вони знаходилися.

Аналогічну картину можна спостерігати в Бургундії X—XII ст., де великі маєтки не займали по відношенню до сільської території панівного місця, вони були "вкраплені в загальну масу володінь іншого типу"¹¹.

У XII ст. канівський мікрорегіон мав такий само строкатий і неоднорідний вигляд. Адже городища з'явилися тут у щільно заселеній території, де вже визначилися центральні поселення, з адміністративно-господарськими, релігійними та воєнними функціями. Причому з появою городищ

ця сторона їх діяльності не тільки не слабшає, а, навпаки, стає ще більше помітною. Таким було поселення Григорівка в урочищі Чернече. Поблизу від нього не будується городище, хоча всі умови для цього були (поселення знаходиться біля підніжжя слов'янського городища із залишками укріплень). Замість будівництва городища на окремом місці центральна частина поселення обноситься оборонною стіною з ровами, яка його замикала з боку ріки. Захищене з усіх боків високими пагорбами поселення перетворюється в добре захищену фортецю, що нагадувала київський Поділ. Будувати воєнну фортецю в цьому місці не було потреби, адже поселення і так належало київському домену і виконувало ті ж функції, що й городища-фортеці.

Аналіз забудови поселення на різних етапах його існування та речові знахідки вказують на садибний тип забудови, комплексне розвинуте господарство з добре помітною спеціалізацією окремих домогосподарств.

З самого початку свого існування це поселення відрізнялося від оточуючих селищ потужним культурним шаром, значною кількістю знахідок, завезених з усіх регіонів Київської Русі. Переважання серед знахідок з кольорових металів культових речей (хрестики-тільники, енкаліпіони, книжні застібки) вказує на існування тут церкви. За всіма археологічними ознаками на ранньому етапі свого існування це поселення відповідало терміну “погост” давньоруських літописів і було підпорядковане київському домену. Такі поселення не могли називатися “становищами”, оскільки цей термін за етимологічним значенням вказує на тимчасовість перебування тут князівської дружини — лише для “кормлення” та збирання податків. Натомість усі археологічні дані свідчать на користь розвинутої поселенської структури з постійним населенням. Хоча, зважаючи на відсутність в історичних джерелах цієї назви, прив'язаної до території південної Русі, цілком можливо, що поселення з функціями “погосту” з самого початку зародження державності називалися селами, як протиставлення “грам”, що будувалися зовсім в інших топографічних умовах, як правило, на окремих мисах, терасових підвищеннях і пагорбах.

Ми наполягаємо на приналежності поселень такого типу саме київському домену, а не розглядаємо їх як приватновласницькі села. Таке твердження ґрунтується більшою мірою на дослідженнях істориків, ніж на археологічних дефініціях. Зокрема, посилаємось на розробку цього питання в історичній літературі з приводу бенефіціального (умовного) характеру землеволодіння в Київській Русі. Волості надавалися князям і боярам на час виконання ними обов'язків перед державою. Київський князь, як верховний сюзерен, розпоряджався ними не як власник, а як представник держави¹². За археологічними ознаками навряд чи можливо виділити приватновласницькі села, хіба що вдасться віднайти писемні свідоцтва, які хоча б дотично вказували на такий факт.

Натомість південна Київщина, як буферна зона між кочівницьким світом і південноруськими землями, завжди перебувала під контролем з боку київських князів. Отже, її заселення в основному відбувалося за їх активною участю. Села, що тут виникали з самого початку, несли на собі і тягар воєнних повинностей, про що є незаперечні археологічні докази. Городища, як масове явище, будувалися у XII ст., коли остаточно сформувалася Дніпровська оборонна лінія. Деякі з них, як, наприклад, городище Монастирок (літописний Заруб), стали державними воєнними фортецями, що оберігали важливий стратегічний пункт — Зарубський брід. Інші, можливо, перетворювалися у феодалні замки, хоча вирішення цього питання на матеріалах Канівського Подніпров'я поки що залишається відкритим.

¹ Рыбаков Б. А. Смерды // История СССР. — М., 1979. — № 1. — С. 36—37.

² ПВД, 1950. — С. 56, 89, 105, 121.

³ Фроянов И. Я. Киевская Русь. Очерки социально-экономической истории. — Л., 1974. — С. 45.

⁴ Див.: Археологічно-етнографічний показчик Літопису Руського (переклад Л. Є. Махновця). — К., 1989. — С. 529—577.

⁵ Толочко П. П. Город и сельскохозяйственная округа на Руси в IX—XIII вв. // Древние славяне и Киевская Русь. — К., 1989. — С. 122.

⁶ Там же. — С. 122.

⁷ Довженко В. Й. Землеробство Древньої Русі. — К., 1961. — С. 217.

⁸ Толочко П. П. Древнерусский феодальный город. — К., 1989. — С. 164.

⁹ Куза А. В. Древнерусские городища X—XIII вв. Свод археологических памятников. — М., 1996. — С. 40, 42.

¹⁰ Кучера М. П. Слов'яно-руські городища VIII—XIII ст. між Саном і Сіверським Дінцем. — К.: Ін-т археології НАНУ. — 1999. — С. 185.

¹¹ Грацианский Н. П. Бургундская деревня в X—XII столетиях. — М. — Л., 1935. — С. 74.

¹² Толочко А. П. Князь в Древней Руси: власть, собственность, идеология. — К., 1992. — С. 156.